

ANALI Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku	Sv. 23	Str. 187-200	Osijek, 2007.
	Primljeno na sjednici Razreda za društvene znanosti 10. listopada 2007.		

UDK:314.148:314.8(497.5Virovitica)''18''

Pregledni rad

JULIJO MARTINČIĆ*
DARKO VITEK**

DEMOGRAFSKA SLIKA VIROVITIČKE ŽUPANIJE 1869. GODINE

Josip Juraj Strossmayer, biskup, istaknuti političar i mecena, postao je 1861. godine veliki župan Virovitičke županije. Da bismo kontekstualizirali njegovu djelatnost, potrebno je obratiti, između ostalog, pozornost i na demografsku sliku Virovitičke županije u vrijeme njegove uprave. Kao najcjelovitiji izvor koji nam o tome govori poslužio je popis stanovništva iz 1869. godine. Taj je popis rađen prema koncepciji prisutnog stanovništva i nije bio sveobuhvatan za cijeli prostor Hrvatske i Slavonije. Naime, njime nije obuhvaćen prostor Vojne krajine.

Popis nam razotkriva da je Virovitička županija bila među najslabije naseljenim županijama u Hrvatskoj i Slavoniji. Također iz popisa možemo doznati podatke o brojnosti stanovništva i strukturu naselja Virovitičke županije po okruzima. Vrijedne nam podatke pruža i o spolnoj, konfesionalnoj, radnoj i obrazovnoj strukturi stanovništva. Da bismo pored statične slike Virovitičke županije iz 1869. godine mogli pojasniti i proces povećanja broja stanovništva, potrebno se referirati na bogatu demografsku literaturu te prikazati dinamičke procese promjene broja stanovništva. Raščlambom tih podataka dobivamo sliku Virovitičke županije koja nije uočljiva iz općenitih pregleda povijesti Virovitičke županije i djelatnosti Josipa Jurja Strossmayera, a koja je u mnogome određivala nadolazeće povijesne procese i usmjeravala djelatnosti svih ljudi, pa i istaknutih osoba poput velikog župana Virovitičke županije, biskupa Josipa Jurja Strossmayera.

Ključne riječi: demografija, stanovništvo, Virovitička županija.

U radu autori, u cilju kontekstualiziranja djelatnosti Josipa Jurja Strossmayera kao velikog župana Virovitičke županije, daju pregled demografske slike Virovitičke županije 1869. godine.

Devetnaesto stoljeće jest stoljeće burnih previranja kojemu su svojstvene duboke društveno-ekonomske preobrazbe koje su smjerale formiranju modernog građanskog društva. U tom je razdoblju djelovao Josip Juraj Strossmayer, biskup Đakovačke – bosanske i srijemske biskupije i veliki župan Virovitičke

* prof. emer. Julijo Martinčić, HAZU Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 31000 Osijek, Kuhačeva 29

** dr. sc. Darko Vitek, Hrvatski institut za povijest, 10000 Zagreb, Opatička 10

županije. Svojim je radom ostavio neizbrisiv trag u hrvatskoj povijesti devetnaestog stoljeća i postao svojevrsno personalizirano obilježje toga razdoblja.

Podloga njegovoj djelatnosti, kao i svim političkim i kulturnim procesima, nalazila se u narodu, koji je svojim kolektivnim duhom stvarao okvir djelovanja svih pojedinaca. U tom su smislu i procesi, koji su se odvijali u toj širokoj bazi, izrazito utjecali na sve strukture hrvatskog društva. Osnovni i najbolji pokazatelji tih procesa jesu demografski izvori, poglavito popisi stanovništva. Oni su se u devetnaestom stoljeću odvijali četiri puta (1857., 1869., 1880. i 1890.) i po svojoj su se metodologiji donekle razlikovali; pojedini su bazirani na prikupljanju podataka o domicilnom stanovništvu dok su drugi bilježili podatke o trenutno prisutnom stanovništvu.¹ Popisi su izvršeni u nadležnosti Centralne statističke komisije u Beču, odnosno nakon nagodbe 1868. Statističkog ureda u Budimpešti. Tek je popis 1880. bio proveden u sklopu zagrebačkog statističkog ureda osnovanog 1857. Rezultati tih popisa danas su dostupni u dokumentacijskom centru Zavoda za statistiku u Zagrebu. Njihovu su obradu još krajem 19. stoljeća velikim dijelom obavili pioniri hrvatske demografske znanosti Petar Matković, Fran Vrbanić i Milovan Zoričić.² Njihove nam analize, kao i podaci koje iznose o stanovništvu prije modernih popisa stanovništva, služe kao nezaobilazno polazište prilikom bilo kakvih istraživanja demografske povijesti.

I. Prostor i vrijeme

Kada se govori o stanovništvu određenog područja, valja najprije definirati koja su zemljopisna obilježja toga područja. U ovom je slučaju riječ, dakako, o Virovitičkoj županiji, koja je isključivo administrativno područje, dakle nema nekih zemljopisnih posebnosti koje bi tu županiju činile posebnim ili pak izoliranim u odnosu na susjedna područja (primjer tako definiranog prostora koji je ujedno i administrativno ustrojen kao zasebno područje jest Požeška županija koja je, pored administrativnih međa, odijeljena od susjednih područja visokim gorjem). Virovitička se županija u XIX. st. prostirala na približno 4700 km² (primjerice, u popisu iz 1869. zabilježena je površina 4679,18 km² dok je prema

¹ Detaljnije o popisima stanovništva u XIX. stoljeću, osnovnim rezultatima dobivenim iz njih te o problematici obrade općih popisa stanovništva usp. M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Zagreb, 1970., A. W. Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb, 1999. i druga djela.

² F. Vrbanić, *Demografski izvidi u Hrvatskoj, Rad JAZU, knjiga 103*, Zagreb, 1891., F. Vrbanić, *Jedno stoljeće u razvoju žiteljstva Hrvatske i Slavonije, Rad JAZU, knjiga 144*, Zagreb, 1899., M. Zoričić, *Žiteljstvo Kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU, knjiga CXXV*, Zagreb, 1896., M. Zoričić, *Nekoji rezultati popisa žiteljstva od 31. prosinca 1880. godine. Broj žiteljstva, kućanstva i stoke*, Zagreb, 1882., P. Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih*, Zagreb, 1873. Detaljnije o demografskim studijama o stanovništvu Hrvatske i Slavonije u XIX. stoljeću usp. B. V. Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb, 1991.

onom iz 1890. površina Virovitičke županije iznosila nešto preko 4864 km²), čime je zauzimala najveći prostor među drugim hrvatskim i slavonskim županijama (županijski prosjek prema površini iznosio je nešto oko 2900 km²).³

Budući da je intencija ovog rada prikazati demografsku sliku Virovitičke županije u vrijeme instalacije Josipa Jurja Strossmayera na mjesto velikog župana Virovitičke županije, poseban smo naglasak stavili na opći popis stanovništva iz 1869. godine⁴ koji je nastao tek nekoliko godina nakon Strossmayerova dolaska na čelo županije.

II. Naselja i kućanstva

Virovitička se županija 1869. administrativno sastojala od 7 okruga (osječki, valpovački, virovitički, voćinski, donjomiholjački, našički i đakovački), uz koje je posebno mjesto zauzimao slobodni kraljevski grad Osijek. U njoj se nalazilo čak 16 trgovišta, 231 selo i 86 pusta, dakle ukupno 334 naselja u kojima se nalazilo 25442 kuće. Usporedimo li strukturu naselja Virovitičke županije s ostalim županijama Hrvatske i Slavonije, možemo nedvojbeno zaključiti da se Virovitička županija izrazito isticala brojem trgovišta (primjerice, u Križevačkoj, Varaždinskoj, Zagrebačkoj i Riječkoj županiji nalazila su se po tri trgovišta dok ih je u Srijemskoj i Požeškoj županiji bilo 5, odnosno 7). Virovitička je županija, prema već navedenom popisu, prednjačila i po broju kuća. Naime, u njoj je evidentirano 25442 kuće, što je 20,50% od ukupnog broja kuća u Hrvatskoj i Slavoniji. Neposredno iza Virovitičke županije, nalazila se Zagrebačka županija s 24966 kuća dok ih je najmanje bilo u Požeškoj županiji (10432). Kada se govori o broju kuća, valja obratiti pozornost i na odnose unutar Virovitičke županije. Upravno središte Virovitičke županije i najveći grad u njoj bio je Osijek, a u skladu s tim, u Osijeku se nalazilo 2292 kuće ili 9% svih kuća u županiji. Pogledamo li taj isti odnos u slučaju Zagreba, Varaždina i Požege, u kojima se nalazilo 6%, 6,8% i 4,8% kuća u odnosu na broj kuća u županijama kojima su bili središta, možemo zaključiti da je Osijek po tim parametrima značajno odstupao od drugih županijskih središta, što je posebno intrigantan podatak s obzirom na činjenicu o izrazito velikom broju trgovišta prisutnih u Virovitičkoj županiji. Dakako, navedene podatke mora pratiti činjenica da je u Virovitičkoj županiji bilo i najviše pusti, njih 86, a svega 231 selo. Istih je bilo manje samo u Srijemskoj županiji dok su sve druge županije po broju sela bile ispred Virovitičke županije.⁵

³ Usp. Matković, *Hrvatska i Slavonija*, 34.

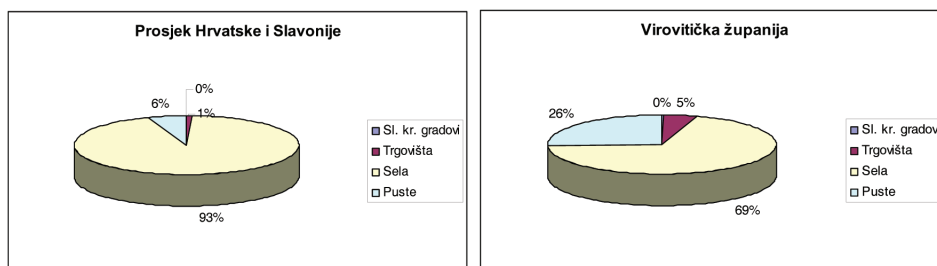
⁴ Navedeni je popis rađen prema koncepciji prisutnog stanovništva i izvršen je pod upravom Statističkog ureda u Budimpešti. Dostupan nam je preko dvojezične publikacije (mađarsko-njemačke): *Ergebnisse der in den Landern der Ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870 Vollzogenen Volkszahlung*, Pest, 1871. (dalje u tekstu: *Popis 1869.*)

⁵ Usp. *Popis 1869*, 17.

Županija	Sl. kr. Gradovi	Trgovišta	Sela	Puste	Ukupno
Križevačka	1	3	309	22	335
Varaždinska	1	3	573	74	651
Zagrebačka	1	3	1030	12	1046
Riječka		3	444	8	455
Srijemska		5	95	25	125
Virovitička	1	16	231	86	334
Požeška	1	7	259	23	290
Ukupno	5	40	2941	250	3236

Tablica 1 – Prikaz strukture naselja po županijama

(Izvor: *Ergebnisse der in den Landern der Ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870 Vollzogenen Volkszahlung*, Pest, 1871.)

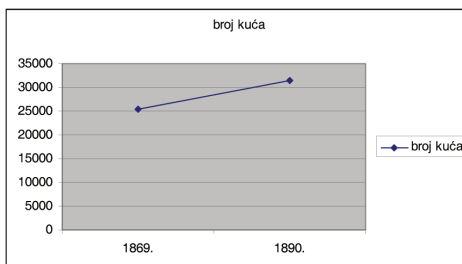
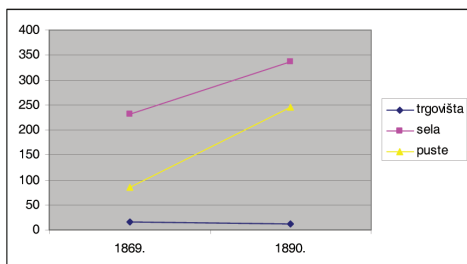
Grafikon 1 – Prikaz odnosa strukture naselja u Virovitičkoj županiji i prosječnih vrijednosti u Hrvatskoj i Slavoniji

(Izvor: *Isti kao za Tablicu 1*)

Usporedimo li prije navedene podatke s onima iz 1890. godine, prema kojima je u Virovitičkoj županiji bilo 596 naselja svih vrsta, status grada imao je samo Osijek. Pored njega bilo je 12 trgovišta, 241 selo, 96 zaselaka, vlastelinskih dvorova i pojedinih kuća, 217 pusta, majura i salaša i 29 drugih naseobina⁶ te možemo opaziti tendenciju ravnomjernog povećanja broja naseobina (izuzev gradova i trgovišta), koju je pratilo i ujednačeno povećanje broja kuća. Naime, u svim tim navedenim naseljima bilo je nešto oko 31550 kuća.⁷

⁶ *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i Repetitorij prebivališta po stanju od 31. svibnja 1895*, Zagreb, 1895., 18. – 21.

⁷ Isto.

Grafikoni 2 i 3 – Prikaz dinamike povećanja broja naselja i broja kuća u Virovitičkoj županiji 1869. – 1890.

(Izvori: *Ergebnisse der in den Landern der Ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870 Vollzogenen Volkszählung*, Pest, 1871., *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i Repetitorij prebivališta po stanju od 31. svibnja 1895.*, Zagreb, 1895.)

III. Stanovništvo

U Virovitičkoj je županiji 1869. godine bilo 184816 stanovnika. S tim je brojem ta županija bila među mnogoljudnijim županijama u Hrvatskoj i Slavoniji. Jedino je od nje bilo više stanovništva u Zagrebačkoj županiji (216124 stanovnika). Iste je godine županijski prosjek iznosio približno 145000 stanovnika, a ukupno stanovništvo Hrvatske i Slavonije iznosilo je 979722 stanovnika,⁸ što znači da je u Virovitičkoj županiji živjelo skoro 19% ukupnog stanovništva.⁹

	Prisutno stanovništvo			Povremeno prisutno			Duže prisutno		
	Muškarci	Žene	Zajedno	Muškarci	Žene	Zajedno	Muškarci	Žene	Zajedno
Osijek okrug	13494	13158	26652	349	136	485	13145	13022	26167
Virovitica	12548	12298	24846	7	6	13	12541	12292	24833
Valpovo	11290	11177	22467	485	120	605	10805	11057	21862
Đakovo	14550	14304	28854	280	105	385	14270	14199	28469
Voćin	13331	12766	26097	206	130	336	13125	12636	25761
Donji Miholjac	8293	8525	16818	385	183	568	7908	8342	16250
Našice	11351	10484	21835	606	131	737	10745	10353	21098

⁸ *Popis 1869.*, 103.

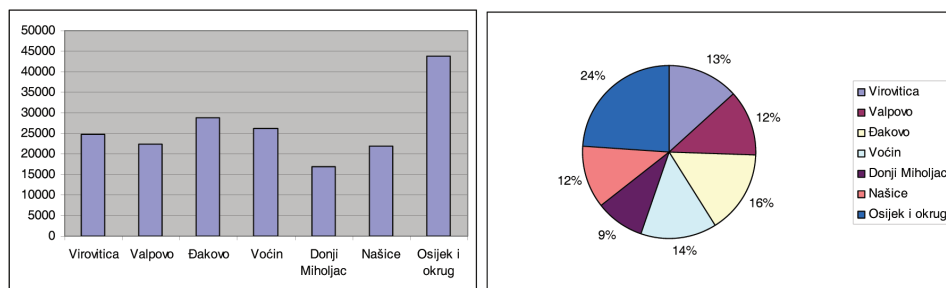
⁹ Pri tome valja imati u vidu činjenicu da popisom iz 1869. nije obuhvaćen prostor Vojne krajine tako da se podaci o Hrvatskoj i Slavoniji odnose samo na dio pod civilnom upravom.

	Prisutno stanovništvo			Povremeno prisutno			Duže prisutno		
	Muškarci	Žene	Zajedno	Muškarci	Žene	Zajedno	Muškarci	Žene	Zajedno
Osijek grad	8503	8744	17247	347	100	447	8156	8644	16800
Ukupno	93360	91456	184816	2665	911	3576	90695	90545	181240
Ukupno Hrv. i Slav.	487809	491913	979722	8627	4815	13442	479182	487098	966280

Tablica 2 – Brojnost i struktura stanovništva po spolima i stalnosti boravka po okruzima Virovitičke županije 1869. godine

(Izvor: *Ergebnisse der in den Landern der Ungarischen Krone am anfrage des Jahres 1870 Vollzogenen Volkszahlung*, Pest, 1871.)

Gledamo li, pak, brojnost stanovništva po okruzima te osječkom okrugu pri-brojimo i grad Osijek, možemo zaključiti da je Virovitička županija bila prilično neravnomjerno naseljena. Naime, prosječna je naseljenost Virovitičke županije po okruzima bila 26402,29 stanovnika. U Osijeku i osječkom okrugu nalazilo se čak 66,27% više stanovnika od županijskog prosjeka, čak više nego dvostruko u odnosu na okruge Našice i Donji Miholjac. Osijek i osječki okrug slijedio je okrug Đakovo u kojem je bilo skoro 29000 stanovnika. Takva rasprostranjenost naseljenosti donekle je i očekivana s obzirom na činjenicu da je Osijek bio administrativno i gospodarsko središte županije, pa i cijele slavonske regije, dok je Đakovo kao razvijeno trgovište i biskupski grad imao komparativnih prednosti u odnosu na druge okruge. Izuzev Osijeka i osječke regije, ostali su okruzi bili relativno ujednačeno naseljeni (raspon broja stanovnika najvećim se dijelom kretao između 22000 i 28000 – jedini izuzetak gdje je broj stanovništva bio manji od 20000 zabilježen je u okrugu Donji Miholjac u kojem je bilo nešto manje od 17000 stanovnika).¹⁰

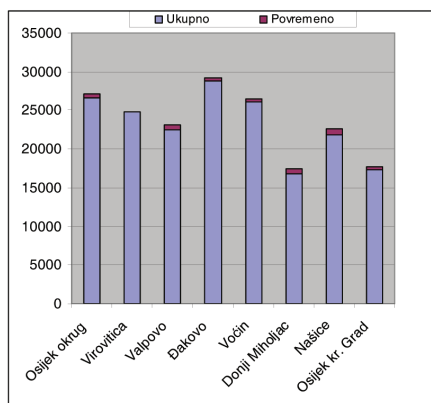

Grafikoni 4 i 5 – Prikaz broja stanovništva Virovitičke županije po okruzima 1869. godine iskazan kroz apsolutne vrijednosti i postotke

(Izvor: *Isti kao za Tablicu 2*)

¹⁰ Isto.

Budući da je popis iz 1869. godine rađen prema koncepciji prisutnog stanovništva¹¹ te da je njime bilježena razlika između duže prisutnog i povremeno prisutnog stanovništva, možemo analizirati udio povremeno prisutnog stanovništva u ukupnom stanovništvu Virovitičke županije. Prema podacima iz popisa 1869., povremeno prisutno stanovništvo u Virovitičkoj županiji imalo je 1,93% udjela u ukupnom, prisutnom stanovništvu. Navedeni je postotak nešto veći od prosječne zastupljenosti povremeno prisutnog stanovništva u ukupno prisutnom stanovništvu u Hrvatskoj i Slavoniji, gdje je zabilježeno 1,37% takvog stanovništva.¹²

Grafikon 6 – Prikaz udjela povremeno prisutnog stanovništva u ukupnom prisutnom stanovništvu Virovitičke županije po okruzima

(Izvor: isto kao za Tablicu 2)

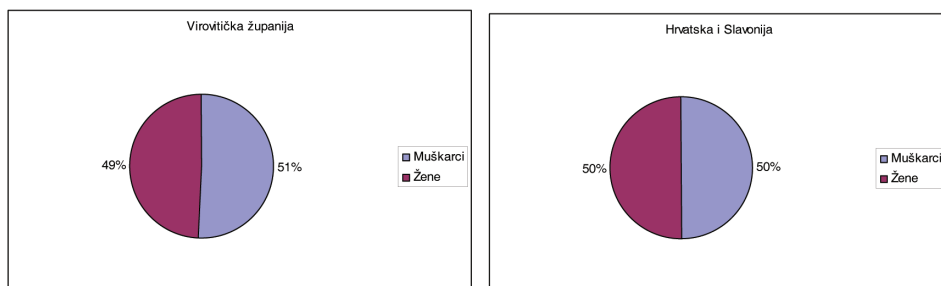
Gledajući isti taj udio povremeno prisutnog stanovništva u ukupnom prisutnom stanovništvu unutar Virovitičke županije, možemo uočiti priličnu neravnomjernost. Izraženo u postocima, u osječkom je okrugu bilo 1,82% povremeno prisutnog stanovništva, u gradu Osijeku 2,59%, virovitičkom okrugu 0,05%, valpovačkom 2,69%, đakovačkom 1,33%, voćinskom 1,28%, a u donjomiholjačkom i našičkom 3,37%. Udjel žena u povremeno prisutnom stanovništvu više je od 10% manji od hrvatsko-slavonskog prosjeka (u Virovitičkoj županiji on iznosi 25,47%, a u Hrvatskoj i Slavoniji 35,82%). Unutar Virovitičke županije, po okruzima, taj se postotak kreće u prilično velikom rasponu između 17,77% u okrugu Našice i čak 46,15% u okrugu Virovitica.¹³

¹¹ Korenčić, *Naselja*, 9.

¹² *Popis 1869.*, 103.

¹³ Isto.

Za razliku od spolne strukture povremeno prisutnog stanovništva u kojoj su gotovo $\frac{3}{4}$ muškarci, u ukupno prisutnom stanovništvu, a poglavito duže prisutnom stanovništvu, taj je omjer znatno manji i u skladu s prosjekom Hrvatske i Slavonije. U Virovitičkoj županiji među duže prisutnim stanovništvom 49,95% stanovništva čine žene dok je hrvatsko-slavonski prosjek iskazan kroz postotak žena u duže prisutnom stanovništvu 50,40%. Zbog izrazite dominacije muškaraca u povremeno prisutnom stanovništvu i blage u duže prisutnom stanovništvu, prevaga muškaraca odražava se i u ukupnom prisutnom stanovništvu.¹⁴

Grafikoni 6 i 7 – Prikaz spolne strukture stanovništva Virovitičke županije i Hrvatske i Slavonije

(Izvor: isto kao za Tablicu 2)

Ako pogledamo zavičajnu pripadnost prisutnog stanovništva Virovitičke županije, možemo vidjeti da je u Virovitičkoj županiji gotovo izjednačen omjer muškaraca i žena u domaćem stanovništvu dok je u stranom prisutnom stanovništvu evidentan gotovo dvostruko veći broj muškaraca od žena. Sličan, ali ipak nešto ublažen omjer prisutan je i u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji.¹⁵ Da prevagu muškog stanovništva čine najvećim dijelom povremeno prisutni muškarci, popisom označeni kao strano prisutno stanovništvo,¹⁶ potvrđuje i činjenica da je u Virovitičkoj županiji zabilježeno češće rođenje ženske djece¹⁷ koje bi moralo rezultirati većim ili približno izjednačenim omjerom muškaraca i žena u ukupnom stanovništvu.

¹⁴ *Popis 1869.*, 103.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Valja napomenuti da se pojam zavičajnosti ne koristi u formalno pravnom smislu (upisu u zavičajne knjige) već se koristi kao širi pojam koji obuhvaća domaće stanovništvo (*einheimische Bevölkerung*) i strano stanovništvo (*fremde Bevölkerung*), koje nije nužno strano u nacionalnom smislu nego može biti iz drugih područja Hrvatske i Slavonije.

¹⁷ *Popis 1869.*, 254.

	Domaće prisutno stan.		Strano prisutno stan.	
	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
Osijek okrug	12711	12622	783	536
Virovitica	11799	11813	749	485
Valpovo	10768	10879	522	298
Đakovo	13900	13911	650	393
Voćin	12756	12351	575	415
Donji Miholjac	8050	8338	243	187
Našice	10152	9963	1199	521
Osijek grad	6920	7722	1583	1022
Ukupno	87056	87599	6304	3857
Ukupno Hrv. i Slav.	457105	469078	30704	22835

Tablica 3 – Pregled spolne strukture prisutnog stanovništva i njegove zavičajnosti
 (Izvor: isto kao za Tablicu 2)

Usko vezano uz brojnost, spolnu strukturu i zavičajnost stanovništva, nameće se i pitanje o nacionalnoj strukturi stanovništva. Popisom iz 1869. nije bilježena nacionalna pripadnost popisnog stanovništva nego samo njegoa vjeroispovijest, koja velikim dijelom ipak ocrtava i nacionalnu sliku stanovništva. U Virovitičkoj županiji izrazito su dominantni bili rimokatolici, koji su bili zastupljeni sa 73,70% u ukupnom broju stanovništva. Uz rimokatolike, značajnije su bili zastupljeni i pravoslavni stanovnici, kojih je bilo 22,45% (u osječkom i voćinskom okrugu bili su zastupljeni s preko 40%) te evangelici s 2,05% i židovi s 1,74%.¹⁸

	ukup. stan.	katolici			Istočni		evangelici		uni-jati	ostali kršćani	Židovi	ostali nekršćani
		rimo	grko	arm.	grci	arm.	augzburg.	hel-vet.				
Osijek okr.	26652	11938			11956		37	2461	1		253	6
Virovitica	24846	19797	1		4443		47	78			480	
Valpovo	22467	20020	2		2130		17	44			254	
Đakovo	28854	24452			3877	8	22	24			471	
Voćin	26097	14786			10650		226	222		1	212	
Donji Miholjac	16818	15184	3		1344		82	34			171	
Našice	21835	15859	7		5275		229	98		1	361	5

¹⁸ Isto, 67.

	ukup. stan.	katolici			Istočni		evangelici		uni- jati	ostali krš- ćani	Židovi	ostali nekrš- ćani
		rimo	grko	arm.	grci	arm.	augzburg.	hel- vet.				
Osijek grad	17247	14186	11	1	1832	14	84	92			1027	
Ukupno	184816	136222	24	1	41507	22	744	3053	1	2	3229	11
Ukupno Hrv. i Slav.	987674	823088	3169	123	140579	29	5052	6873	101	22	8620	18

Tablica 4 – Pregled strukture stanovništva Virovitičke županije prema vjeroispovijesti
(Izvor: isto kao za Tablicu 3)

Usporedimo li vjersku strukturu Virovitičke županije s ostalim županijama u Hrvatskoj i Slavoniji, vidimo da zastupljenost katoličkog stanovništva gotovo u svim hrvatskim županijama i njihovim središtima prelazi 90%, a ponegdje čak i 99%. U slavonskim je županijama ponešto drukčija slika. Uz rimokatolike, u njima je značajan broj i pravoslavnog stanovništva (u Požeškoj je županiji bilo 36,24% pravoslavaca dok ih je u Srijemskoj županiji bilo čak 52,53%). Uz pravoslavce, u slavonskim se županijama nalazio i iznadprosječni broj evangelika. Valja možda još napomenuti da je grad Osijek, prema popisu iz 1869., bio grad s relativno najvećim brojem Židova – bilo ih je evidentirano čak 5,96% u odnosu na ukupno stanovništvo Osijeka.¹⁹

IV. Radna i obrazovna struktura stanovništva Virovitičke županije

Od cjelokupne površine, u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je obrađeno ratarskim kulturama 32,70%. U Virovitičkoj je županiji bilo najviše ratarskih površina, no gledajući u odnosu na površinu, taj je broj bio nešto iznad prosjeka 37,11%. Ako bismo izuzeli Riječku županiju, u kojoj je ratarstvo bilo zastupljeno svega 7,78%, Virovitička bi županija bila gotovo u prosjeku Hrvatske i Slavonije. U vinogradarskim je kulturama Virovitička županija bila daleko ispod prosjeka; naime, u njoj je pod vinogradima bilo svega 0,91% od ukupne površine dok je prosjek bio 2,24%. Pod livadama je u Virovitičkoj županiji bilo 68038,6 jutara ili 8,39% površine dok je županijski prosjek iznosio 11,34%. Pašnjaci su bili zastupljeni u Virovitičkoj županiji sa 6,48% ukupne površine, što je opet ispod županijskog prosjeka, koji je iznosio 9,55%, dok su šume bile iznad prosjeka drugih županija; 40,87% površine u Virovitičkoj županiji ili 331144 jutra, dok je prosjek iznosio 39,29%.²⁰

Prikazana zemljišna struktura uvjetovala je i strukturu radne aktivnosti stanovništva Virovitičke županije. Najveći se broj stanovništva zacijelo bavio

¹⁹ Isto, 73.

²⁰ Usp. Matković, *Hrvatska i Slavonija*, 56., 62., 65., 66.

zemljoradnjom ograničenom na malu proizvodnju koja je, više ili manje, zadovoljavala potrebe kućanstva (preko 60%).

	Ukup. stan.	Inteligencija	Prvobitna produkcija	Industrija i obrt	Trgovina	Posjednici i rentijeri	Osobna služba	Nezaposleni
Osijek okr.	26652	82	9978	860	100	19	157	15456
Virovitica	24846	90	6925	1118	121	19	554	16019
Valpovo	22467	55	6664	685	51	138	465	14409
Đakovo	28854	192	7975	808	110	143	906	18720
Voćin	26097	65	7925	705	42	14	269	17077
Donji Miholjac	16818	43	5971	389	51	6	94	10264
Našice	21835	126	7020	719	88	16	340	13526
Osijek grad	17247	906	430	2696	679	387	2610	9539
Ukupno	184816	1559	52888	7980	1242	742	5395	115010
Ukupno Hrv. i Slav.	987674	7521	253727	29961	5739	3422	28795	550557

Tablica 5 – Prikaz radne strukture stanovništva Virovitičke županije
(Izvor: isto kao za Tablicu 4)

Od evidentiranih zanimanja najčešća su se odnosila na prvobitnu produkciju (zaposlenici na zemlji, posjednici, nadničari i sl.), njih 28,61%, jedini je izuzetak predstavljao grad Osijek, u kojem su dominantna zaposlenja bila iz područja industrije i obrta. Obilježja razvijene gradske sredine Osijeku je davao i velik broj osobnih zanimanja i trgovaca te inteligencija u koju su se ubrajale sve javne službe, medicinsko osoblje i svećenstvo.²¹

Razvijenost Osijeka u odnosu na njegovu okolicu očitovala se i u broju pismenih stanovnika. Naime, u Virovitičkoj županiji, bez Osijeka, bilo je 87,28% nepismenih dok ih je u samom gradu bilo "svega" 47,02%. Usporedimo li, pak, podatke o broju nepismenih cjelokupne Virovitičke županije s ukupnim podacima iz Hrvatske i Slavonije, možemo uočiti da je nepismenost u Virovitičkoj županiji nešto ispod prosjeka Kraljevine (u Hrvatskoj i Slavoniji 1869. zabilježeno je 86,12% nepismenih dok ih je u Virovitičkoj županiji, zajedno s Osijekom, bilo oko 2% manje).²²

²¹ *Popis 1869.*, 338. – 343.

²² Isto, 245.

	ukup. stan.	čitaju i pišu	loše čitaju	nepismeni
Osijek okr.	26652	3813	184	21755
Virovitica	24846	2601	263	21982
Valpovo	22467	2791		19676
Đakovo	28854	3697	537	24620
Voćin	26097	2303		23794
Donji Miholjac	16818	1612	297	14910
Našice	21835	2299	6	19530
Osijek grad	17247	9052	85	8110
Ukupno	184816	28168	1372	155276
Ukupno Hrv. i Slav.	987674	122306	6750	850666

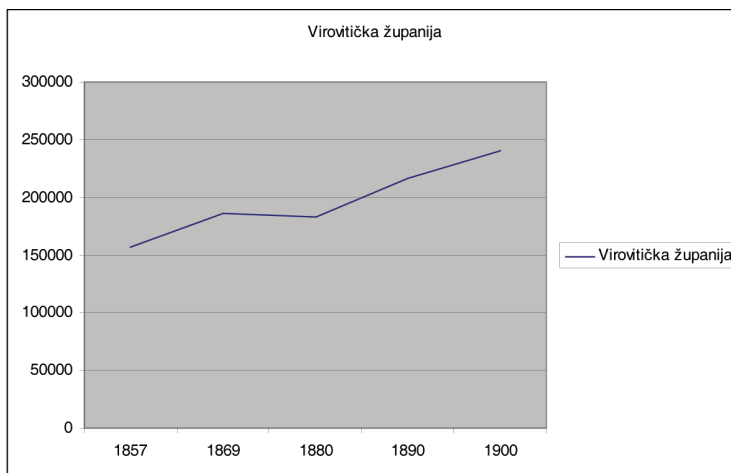
Tablica 6 – Prikaz strukture pismenosti u Virovitičkoj županiji

(Izvor: isto kao za Tablicu 5)

V. Zaključna razmatranja

Prikazana slika Virovitičke županije prema popisu 1869. ukazuje na određene specifičnosti u odnosu prosječne vrijednosti hrvatskih i slavonskih županija. Nedvojbeno je da je u njoj živio natprosječan broj stanovništva, no također i da je površinski bila najveća u Hrvatskoj i Slavoniji. Pri usporedbi tih podataka možemo zaključiti da je, premda mnogoljudna, Virovitička županija bila izrazito slabo naseljena. Naime, na četvornoj je milji u Virovitičkoj županiji živio svega 2281 stanovnik i od nje je bila jedino slabije naseljena Požeška županija (županijski prosjek za Hrvatsku i Slavoniju iznosio je oko 3075 stanovnika po četvornoj milji).²³ Njezina je specifičnost također u tomu da je u malom postotku bila iznad županijskog prosjeka hrvatskih i slavonskih županija s obzirom na broj povremeno prisutnog stanovništva, koje su najvećim dijelom činili muškarci. Slaba naseljenost prostora Virovitičke županije, zatim relativno slaba obrađenost zemljišta i prevelik udio šuma koji je nesvojtven ravničarskim predjelima (evidentan je još samo u brdovitim područjima Hrvatske i Slavonije; Riječkoj i Požeškoj županiji) pogodovali su kontinuiranom naseljavanju Virovitičke županije koje je intenzivno započelo sredinom druge polovice 19. stoljeća. Da bismo potvrdili tezu o slici Virovitičke županije iz 1869. kao o prostoru pogodnom za migracijske procese, moramo se osvrnuti i na dinamiku kretanja broja stanovništva kroz drugu polovicu 19. stoljeća.

²³ Isto, 17.

Grafikon 8 –

Prikaz dinamike kretanja stanovništva Virovitičke županije 1857. – 1900.

(Izvor: M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Zagreb, 1970., *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1913.)

Iz prikazanog grafikona možemo uočiti da je značajniji porast stanovništva upravo zabilježen u razdoblju 1857. – 1869. te da je drugi još značajniji rast zabilježen nakon 1880. godine. Taj rast može biti posljedica dvaju elemenata: izrazitog prirodnog prirasta ili pozitivnog migracijskog salda. Budući da je sredinom 19. stoljeća stanovništvo Virovitičke županije poraslo čak za 15,87%, a prirodni je prirast iznosio 13,92% godišnje,²⁴ dobivamo rezultate da je porast broja stanovništva od 1857. do 1869. godine najvećim dijelom posljedica prirodnog prirasta, a tek u manjoj mjeri doseljavanja stanovništva (u navedenom razdoblju prema proračunskoj simulaciji naseljeno je približno oko 4000 stanovnika). Kao komparativnu vrijednost možemo navesti povećanje broja stanovništva vukovarskog kraja u razdoblju 1857. – 1869., gdje je zabilježeno povećanje broja stanovništva od 18,6%, što se tumači velikim prirodnim prirastom i doseljavanjem stanovništva na to područje.²⁵

Virovitička je županija, dakle, 1869. godine još uvijek predstavljala područje koje nije doživjelo velike demografske pomake izazvane mehaničkim kretanjem stanovništva. Slaba naseljenost i velike šumske površine ostavljale su prostora procesu značajnijeg doseljavanja stanovništva koji 1869. još uvijek nije započeo, a koji će obilježiti posljednja desetljeća XIX. stoljeća.

²⁴ Usp. Matković, *Hrvatska i Slavonija*, 34.

²⁵ A. W. Baletić, *Stanovništvo Vukovara i vukovarskog kraja*, Zagreb, 1993., 35.

DEMOGRAPHIC CONDITION OF THE COUNTY OF VIROVITICA IN 1869

Summary

Josip Juraj Strossmayer, the bishop, a notable politician and Maecenas, became the great district prefect of the Virovitica county in 1861. In order to contextualize his activity, it is necessary, among other things, to pay attention to demographic condition of the Virovitica county in the time of his administration. The census of 1869 has served as the most complete source for the information about it. That census was made by a conception of present population and it was not comprehensive for the whole area of Croatia and Slavonia. Namely, it did not include the area of the Croatian Military Border. The census reveals the facts that the county of Virovitica counted among the least populated counties in Croatia and Slavonia. In the census we can also find data on population and settlements structure in the county of Virovitica by districts. It offers us also valuable data about sexual, denominational, working and educated population structure. In order to clear the process of population growth, apart from static condition of the Virovitica county from 1869, it is necessary to refer to a rich demographic literature and also show dynamic change processes in the population number. By analysing these data, we obtain the condition of the Virovitica county which is not immediately noticeable from the general surveys of history in the Virovitica county and from the activity of Josip Juraj Strossmayer and it determined in many matters by far the forthcoming historical processes and directed the activities of all men and even of the notable persons such as the great district prefect of the Virovitica county, the bishop Josip Juraj Strossmayer.

Key words : demography, population, the county of Virovitica